

Łukasz Cholewa

Kryzys finansowy we współczesnych pismach ekonomistów heterodoksyjnych

Ekonomiczne Problemy Usług nr 43, 51-61

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ŁUKASZ CHOLEWA*

KRYZYS FINANSOWY WE WSPÓŁCZESNYCH PISMACH EKONOMISTÓW HETERODOKSYJNYCH

Wstęp

Trwający kryzys finansowy każe zastanowić się nad trafnością stosowanych modeli ekonomicznych. Skłania również do refleksji nad neoklasycznym paradygmatem ekonomii. Refleksję taką od wielu lat podejmują ekonomiści heterodoksyjni, a więc spoza głównego nurtu ekonomii. Celem niniejszej pracy jest przyjrzenie się, na ile kryzys finansowy ożywił dyskusję nad podstawami współczesnego kapitalizmu, prowadzoną na łamach recenzowanych periodyków naukowych, oraz wskazanie głównych punktów dyskusji wśród wspomnianych naukowców.

Ekonomia heterodoksyjna – aspekty terminologiczne

Termin „heterodoksja” wywodzi się z języka greckiego: *héteros* ‘inny’, ‘różny’, *dóxa* ‘doktryna’, ‘nauka’, ‘sąd’. Oryginalnie używany był jako przeciwieństwo „ortodoksji” (z języka greckiego: *orthós* ‘prosty’, ‘słuszny’, ‘prawdziwy’) w kontekście dyskusji teologicznych. Encyklopedia PWN definiuje heterodoksję jako nieprawowierność, poglądy religijne niezgodne z głoszoną przez dany

* Łukasz Cholewa – mgr, Katedra Ekonomii, Wydział Zarządzania i Ekonomiki Usług, Uniwersytet Szczeciński.

Kościół doktryną wiary, przeciwieństwo ortodoksji¹; ortodoksję zaś jako pojęcie przeniesione w czasach nowożytnych z dziedziny religii na inne dziedziny życia umysłowego i używane (niekiedy w sensie pejoratywnym) na oznaczenie zgodności z doktryną lub zasadami, którym w jakiejś grupie społecznej, szkole filozoficznej lub naukowej nadaje się obowiązujący charakter². Ekonomia heterodoksyjna więc to ekonomia niezgodna z głównym nurtem tej nauki.

Frederic S. Lee akcentuje obszerne pole znaczeniowe terminu „ekonomia heterodoksyjna”. Jego zdaniem termin ten odnosi się do teorii ekonomicznych i wspólnot ekonomistów, które są na różne sposoby alternatywne wobec głównego nurtu ekonomii. Autor zaznacza, iż omawiany termin jest wielopoziomowy, i odnosi się:

- do grupy teorii ekonomicznych opracowanych przez ekonomistów stojących w opozycji do głównego nurtu ekonomii i zwykle przezeń odrzucanych;
- do wspólnoty ekonomistów heterodoksyjnych, którzy identyfikują się jako tacy i charakteryzują się pluralistycznym podejściem do teorii heterodoksyjnych, bez negowania zarówno ich dyskusyjności, jak i braku wzajemnej zbieżności;
- do opracowania spójnej teorii ekonomicznej, opierającej się na różnych teoretycznych składnikach podejść heterodoksyjnych, będących w opozycji do głównego nurtu teorii³.

Przytoczona definicja ekonomii heterodoksyjnej autorstwa F.S. Lee bazuje na dychotomii: ekonomia ortodoksyjna (ekonomia głównego nurtu, *mainstream economics*) *versus* ekonomia heterodoksyjna (ekonomia spoza głównego nurtu). Obecnie za ekonomię głównego nurtu uważa się niemal uniwersalnie ekonomię neoklasyczną. Do głównych twórców tego nurtu ekonomii zalicza się przede wszystkim Alfreda Marshalla i Léona Walrasa⁴.

Harry Landreth i David C. Colander wyróżniają sześć głównych szkół ekonomii heterodoksyjnej, mianowicie: radykałów, nowoczesnych instytucjonalistów, postkeynesistów, zwolenników teorii wyboru publicznego, neoaustriaków i ekonomistów eksperymentalnych⁵. Autorzy zaznaczają przy tym, iż: „Autorów heterodoksyjnych jest trudniej przypisać do jakiejś szkoły niż autorów głównego nurtu, ponieważ dysydenci są zwykle wolnomyślicielskimi, obrazoburczymi indywidual-

¹ <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo.php?id=3911456> (29.06.2009).

² <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo.php?id=4011531> (29.06.2009).

³ <http://www.heterodoxnews.com/directory/intro.htm> (29.06.2009).

⁴ H. Landreth i D.C. Colander, *Historia myśli ekonomicznej*, PWN, Warszawa 2005, s. 407.

⁵ Tamże.

nościami i nie zgadzają się z innymi dysydentami tak samo jak z głównym nurtem. Grupowanie takich autorów w szkoły myśli wyrządza im więc pewną krzywdę”⁶.

Portal ekonomistów heterodoksyjnych HETecon.com do gałęzi ekonomii heterodoksyjnej zalicza (zaznaczając, iż podana lista jest niepełna) ekonomię austriacką, behawioralną, czarną ekonomię polityczną, ekonomię ekologiczną, ewolucyjną, feministyczną, georgistowską, historyczną, instytucjonalizm, marksizm, ekonomię postkeynesowską, postmodernistyczną, postkolonialną, retoryczną, społeczną i ekonomię sraffińską⁷.

W niniejszym artykule za ekonomistę heterodoksyjnego przyjmuje się ekonomistę, który otwarcie występuje przeciwko ekonomii neoklasycznej, w szczególności w jej wariancie neoliberalnym.

Uwagi metodologiczne

Wyboru artykułów, na podstawie których oceniona została dyskusja wśród ekonomistów heterodoksyjnych, prowadzona na łamach periodyków akademickich, dokonano w sposób następujący:

- Pod uwagę wzięto jedynie recenzowane periodyki naukowe przyjmujące do druku artykuły spoza głównego nurtu ekonomii.
- Przeglądu periodyków naukowych dokonano na podstawie spisu prezentowanego na stronach stowarzyszenia ekonomistów heterodoksyjnych: <http://www.hetecon.com>
- Zliczając liczbę artykułów odnoszących się do kryzysu finansowego, brano pod uwagę okres od drugiej połowy 2008 r. do dziś. Wnioskowanie o tym, czy dany artykuł odnosi się do trwającego kryzysu finansowego, odbywało się na podstawie tytułów i abstraktów. Nieliczne periodyki nieudostępniające tytułów i abstraktów artykułów *on-line* nie były brane pod uwagę.
- Z uwagi na barierę językową brano pod uwagę jedynie artykuły pisane w językach angielskim lub niemieckim.
- Wnioskowanie o samej treści dyskusji toczącej się wśród ekonomistów heterodoksyjnych odbywało się na podstawie swobodnie dostępnych artykułów. Szczęśliwie większość branych pod uwagę artykułów była dostępna.

⁶ Tamże, s. 309.

⁷ <http://www.open.ac.uk/socialsciences/hetecon/economists.htm> (29.06.2009): The heterodoxy includes (but is not limited to) Austrian economics, Behavioural economics, Black political economy, Ecological economics, Evolutionary economics, Feminist economics, Georgist economics, Historical economics, Institutionalism, Marxism, Post Keynesian economics, Postmodern economics, Postcolonial economics, Rhetorical economics, Social economics and Sraffian economics.

- Poza recenzowanymi periodykami naukowymi nie brano pod uwagę żadnych form wypowiedzi ekonomistów, nawet jeśli o danym autorze było wiadomo, że można go zaliczyć do naukowców spoza głównego nurtu ekonomii.

Kryzys finansowy jako zagadnienie poruszane w periodykach ekonomistów heterodoksyjnych

W poniższej tabeli wymieniono periodyki ekonomiczne przyjmujące teksty spoza głównego nurtu ekonomii, wraz z tradycją intelektualną oraz liczbą artykułów odnoszących się do trwającego kryzysu finansowego

Liczba artykułów dotyczących kryzysu finansowego w periodykach ekonomii heterodoksyjnej

Tytuł periodyku	Profil, tradycja periodyku	Liczba artykułów dot. kryzysu finansowego
Contributions to Political Economy	tradycja marksowska, keynesowska i sraffańska	3
Studies in Political Economy	interdyscyplinarny, socjalistyczna ekonomia polityczna	3
Real-World Economics Review	pluralistyczny, opozycja do ekonomii jedynie matematycznej	19
Journal of Economic Issues	interdyscyplinarny, ekonomia ewolucyjna	1
Economy and Society	interdyscyplinarny, radykalny	1
Review of Radical Political Economics	tradycja radykalna, oficjalny periodyk związku radykalnych ekonomistów politycznych (URPE).	1
New Left Review	lewicowy, antykapitalistyczny	3
Cambridge Journal of Economics	oparty na tradycjach Marksa, Keynesa, Kaleckiego, Joan Robinson i Kaldora	0
Capital & Class	tradycja marksistowska	0
International Review of Applied Economics	tradycja nie neoklasyczna	0
Journal of Evolutionary Economics	ekonomia ewolucyjna, Shumpeter	0
Journal of Post Keynesian Economics	postkeynesowski	0
The Review of Austrian Economics	szkoła austriacka	0
Review of Political Economy	ekonomia polityczna, tradycje: postkeynesowska, marksowska, sraffańska	0
Journal of Economic Psychology	psychologia ekonomiczna	0
Journal of Economic Behavior & Organization	ekonomia behawioralna	0
Development and Change	zagadnienia rozwoju	0
Journal of Development Studies	interdyscyplinarny, zagadnienia rozwoju	0
Journal of Development Studies	multidyscyplinarny, zagadnienia rozwoju	0
Rethinking Marxism	marksistowski	0
Science and Society	interdyscyplinarny, marksistowski	0
Forum for Social Economics	ekonomia społeczna	0

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać z powyższego zestawienia, obecny kryzys finansowy nie znajduje się w centrum dyskusji ekonomistów heterodoksyjnych, prowadzonej na łamach periodyków naukowych. Periodykiem, w którym dyskusja nad kryzysem wykazuje największe ożywienie, jest „Real-World Economics Review”. Jest to periodyk powstały na gruncie krytyki ekonomii neoklasycznej, operującej zaawansowaną matematyką w oparciu o ściśle (choć często nierzeczywiste) założenia, bez przywiązywania należytej (zdaniem założycieli periodyku) wagi do danych empirycznych⁸.

Prezentowane poglądy ekonomistów heterodoksyjnych

Kryzys finansowy dał ekonomistom heterodoksyjnym okazję do druzgoczącej krytyki obowiązującej ortodoksji neoklasycznej i jej najdalej posuniętej wersji, a więc ekonomii neoliberalnej. Krytykowane są zarówno jej podstawy metodologiczne, stosowane modele, jak i działania w sferze realnej, bazujące na tych modelach. Uwagę zwraca się więc na niedostateczne regulacje systemu finansowego, słabość instytucji państwowych mających na celu dogłębne nadzór prawidłowości działania tego systemu, a nawet na brak działań antycyklicznych, będących w zasięgu tych instytucji.

Główne pola krytyki systemu neoliberalnego można pogrupować w następujące kategorie:

- 1) krytyka założeń teoretycznych ekonomii neoklasycznej, a zwłaszcza jej odmiany neoliberalnej;
- 2) krytyka procesów deregulacyjnych w USA, postępujących od lat 70. ubiegłego wieku, a nasilona po 11 września 2001 r.;
- 3) krytyka ciał kontrolnych powołanych do działania na rzecz długoterminowej stabilności i dobrobytu obywateli;
- 4) krytyka istniejących instytucji, zarówno rynkowych, jak i publicznych;
- 5) krytyka efektów działania systemu finansowego, objawiających się postępującym wzrostem nierówności zarówno w ujęciu globalnym, jak i narodowym;
- 6) krytyka międzynarodowego systemu finansowego, działającego w interesie krajów bogatych.

⁸ Zob. <http://www.paecon.net/PAEtexts/a-e-petition.htm> (29.06.2009). Wyrażeniem tego sprzeciwu była w 2000 r. petycja studentów ekonomicznych uczelni francuskich, uzewnętrzniająca niezadowolenie z otrzymywanej edukacji. Wysłunięto m.in. zarzut tkwienia ekonomii w nieistniejących światach (*imaginary worlds*), sprzeciw wobec niekontrolowanego użycia matematyki i żądanie pluralistycznego podejścia do ekonomii. Tradycyjna ekonomia została nazwana „autystyczną”, a petycja i związany z nią ruch społeczny przyjął nazwę „ekonomii postautystycznej”.

Powyższa próba wypunktowania najważniejszych zagadnień poruszanych przez współczesnych ekonomistów heterodoksyjnych w żadnym wypadku nie oznacza ich wzajemnej zgody. Przeciwnie, różnią się oni między sobą zarówno sposobem patrzenia na niektóre wydarzenia, jak i brany pod uwagę okresem, interpretacją niektórych wydarzeń i przywiązywaną do nich wagą.

Najdalej idącą krytykę panującego systemu przedstawiają ekonomiści radykalni, tacy jak David M. Kotz⁹ czy Robert Wade¹⁰. Źródeł obecnego kryzysu finansowego doszukują się oni przynajmniej w połowie lat 80., a nawet w połowie lat 70. XX w. Trwający kryzys wymienieni autorzy postrzegają jako globalny kryzys kapitalizmu neoliberalnego. Zdanie obu autorów jest niesprzeczne, różne są jedynie akcenty kładzione na niektóre kwestie. I tak, D.M. Kotz jako źródło kryzysu wskazuje:

- gwałtowny spadek płac w sektorze publicznym,
- obniżenie pozycji przetargowej robotników,
- wzrost produktywności i niewspółmiernie mały do niej wzrost płac,
- wynagradzanie managerów spółek za krótkookresowe wzrosty wartości spółek,
- większą opłacalność inwestycji w aktywa finansowe niż w inwestycje produkcyjne,
- powstanie wąskiej grupy osób dysponujących znaczną nadwyżką finansową, poszukujących intratnych sposobów do lokowania tych nadwyżek,
- rozwój finansowego sektora spekulacyjnego dla zagospodarowania narosłych nadwyżek finansowych,
- płace zbyt małe do osiągnięcia odpowiedniego poziomu popytu indywidualnego, skompensowane rosnącym zadłużeniem gospodarstw domowych,
- aktywne tworzenie baniek spekulacyjnych przez sektor finansowy¹¹.

Na uwagę zwraca fakt, iż Kotz nie przyłącza się do krytyków Alana Greenspana i jego zbyt łagodnej polityki monetarnej. Autor argumentuje, iż w ramach założeń neoliberalnych był to jedyny sposób na powstrzymanie recesji, która mogłaby nastąpić po pęknięciu bańki giełdowej w 2000 r.

W podsumowującej części artykułu Kotz zauważa: „Dowody sugerują, że obserwujemy coś więcej niż dotkliwy kryzys finansowy i poważną recesję.

⁹ D.M. Kotz, *The Financial and Economic Crisis of 2008: A Systemic Crisis of Neoliberal Capitalism*, „Review of Radical Political Economics” OnlineFirst, published on May 4, 2009, <http://rrp.sagepub.com/cgi/rapidpdf/0486613409335093v1> (29.06.2009).

¹⁰ R. Wade, *Financial Regime Change?* „New Left Review” 2008, 53, <http://www.newleftreview.org/?page=article&view=2739> (29.06.2009).

¹¹ D.M. Kotz, *The Financial...*, s. 3 i n.

Jesteśmy świadkami kryzysu neoliberalnej formy kapitalizmu. Zdolność tej formy kapitalizmu do wspomagania produkcji i zysku wydaje się dobiegać końca”.

Autor przewiduje bądź powstanie nowej formy kapitalizmu, bądź „wyjście poza kapitalizm”, nie precyzując jednakże tego sformułowania. Zaznacza jednak, iż w chwili obecnej nie sposób dokonywać trafnych przewidywań.

Jak wspomniano, poglądy Roberta Wade’a nie różnią się zasadniczo od poglądów D.M. Kotza. On również postrzega obecny kryzys finansowy jako kryzys pewnej formy kapitalizmu (kapitalizmu neoliberalnego), opierającej się na błędnych przesłankach, ze szczególnym uwzględnieniem „hipotezy efektywnego rynku”. W odróżnieniu jednak od Kotza, dla Wade’a wskazanie na kryzys finansowy w USA jako na dowód niesprawności systemu neoliberalnego jest jedynie punktem wyjścia do szerszej krytyki światowego systemu finansowego, przejawiającego się w forsowaniu systemów wolnego handlu i wolnych przepływów kapitałowych.

Omawiany autor przedstawia dane makroekonomiczne sugerujące, iż system neoliberalny służy jedynie bogatym krajom uprzemysłowionym, prowadząc do względnego pogarszania się relacji przeciętnego dochodu danego regionu (pod uwagę zostały wzięte: Ameryka Łacińska, Afryka, Europa Wschodnia, Afryka i Azja z wyłączeniem Chin) w stosunku do dochodów krajów uprzemysłowionych według parytetu siły nabywczej. Kończąc artykuł, Wade wypowiada się za odejściem od międzynarodowych standardów handlowych na rzecz umów regionalnych oraz za zwiększeniem różnorodności zasad i standardów na świecie, zamiast ich uniformizacji¹².

W duchu podobnym poglądów do R. Wade’a i D.M. Kotza wypowiada się Peter Gowan¹³. On również widzi pęknięcie bańki nieruchomości w 2008 r. jedynie jako wyzwalacz międzynarodowego kryzysu finansowego, a nie jako jego przyczynę. Zdaniem Gowana przyczyną obecnej niestabilności systemu finansowego należy się doszukiwać w zmianach prawnych dotyczących funkcjonowania tego systemu, jakie miały miejsce w połowie lat 80 ubiegłego wieku. Omawianego autora od R. Wade’a i D.M. Kotza odróżnia sposób postrzegania działań osób związanych z systemem finansowym USA, zwanym potocznie „Wall Street”. Według Gowana finansiści nie „zachłysłeni się” ideologią neoliberalną i brakiem regulacji, jak utrzymują niektórzy interpretatorzy z głównego nurtu ekonomii. Przeciwnie, zdaniem omawianego autora działali oni wspólnie i w porozumie-

¹² R. Wade, *Financial Regime...*

¹³ P. Gowan, *Crisis in the Heartland*, „New Left Review” 2009, 55, <http://www.newleftreview.org/?page=article&view=2759> (29.06.2009).

niu, a celem ich działania była maksymalizacja zysków wąskiej elity, kosztem większości. Gwarantem tego proceduru miał być Alan Greenspan ze swoją łagodną polityką monetarną, a także gwarancje państwowe w razie kryzysu, którego sam system nie mógłby zamortyzować. Wychodząc od tych przesłanek, Gowan określa stawiane przez socjaldemokratów i insytucjonalistów pytanie o „właściwy stopień regulacji” systemu bankowego jako mało znaczące, a zastępuje je pytaniami o:

- 1) cele działania systemu bankowego (współtwórca dóbr publicznych czy narzędzie zysku),
- 2) kształt międzynarodowego systemu finansowego (multinarodowa kooperatywa czy system imperialny służący atlantyckiemu systemowi bankowemu).

W odpowiedzi autor wyraża nadzieję na odrodzenie się dyskusji na temat kształtu obecnego systemu finansowego. Równocześnie jednak zauważa, iż obowiązujący na świecie system finansowy jest raczej produktem walki o władzę państw i klas niż o zmiany paradygmatów intelektualnych. Podobnie jak inni autorzy, Gowan przedstawia serię scenariuszy przyszłych wydarzeń, zaznaczając jednak, iż jakiegokolwiek przewidywania są w obecnej sytuacji mało sensowne¹⁴.

Nie wszyscy ekonomiści heterodoksyjni prezentują podobnie radykalne stanowiska. Przykładem może być przedstawiciel postkeynesistów Paul Davidson. O ile zgadza się on z niektórymi elementami diagnozy ekonomistów radykalnych co do korzeni kryzysu finansowego (deregulacja lat 70. i 80. XX w.), o tyle nie podziela poglądu o końcu systemu kapitalistycznego w znanej nam formie i prezentuje konkretne recepty mające na celu poprawę istniejącej sytuacji¹⁵. Formułując diagnozę obecnej sytuacji, Davidson zwraca uwagę na odejście od systemu z Bretton Woods i upadku wymienialności dolara na złoto. Zdaniem Davidsona kapitalizm okresu powojennego, do późnych lat 70. ubiegłego wieku, mimo wysokiego stopnia regulacji i interwencji przynosił najwięcej korzyści największej liczbie osób na całym świecie. Receptą autora na kryzys jest więc powrót do recepty Keynesa, a więc do idei globalnego banku centralnego oraz szeregu innych instytucji i regulacji, mających na celu niedopuszczenie do powtórki cykli wzrostów i załamań międzynarodowych rynków finansowych¹⁶.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ P. Davidson, *Reforming the world's international money*, „Real-World Economics Review” 2008, 48, s. 299, <http://www.paecon.net/PAEReview/issue48/whole48.pdf> (29.06.2009).

¹⁶ Tamże, s. 300 i n.

W duchu instytucjonalnym wypowiada się Dean Baker. W dwóch odrębnych artykułach¹⁷ krytykuje on sposób i zakres działania istniejących obecnie instytucji regulacji rynków finansowych. Na uwagę zasługuje fakt, iż autor zasadniczo nie odrzuca istniejących instytucji, a jego propozycje zmian nie wychodzą poza drobne (na tle propozycji innych autorów) korekty systemu.

Nie brakuje autorów, którzy kryzys finansowy wykorzystują do krytyki istniejącego systemu finansowego z pozycji metodologicznych. Przykładowo, Jean-Philippe Bouchaud analizuje błędne przesłanki ekonomii neoliberalnej oraz sposób prowadzenia dyskusji w ramach obowiązującej ortodoksji¹⁸, wskazując, iż klasyczna ekonomia powstała na podstawie silnych założeń, które po pewnym czasie zaczęły odgrywać rolę nieweryfikowalnych aksjomatów, a które dzisiaj okazują się fałszywe. Autor zauważa, iż nauki empiryczne (za wzór stawia tu fizykę) mają znacznie większą skłonność do weryfikowania własnych założeń niż ekonomia. Dla J.P. Bouchauda nie ulega wątpliwości, iż przyjęcie fałszywych założeń prowadzi do tworzenia fałszywych modeli, co skutkuje nieoptymalnymi działaniami. Omawiany autor szczególną wagę przywiązuje do (domniemanego) braku linearności w rzeczywistym funkcjonowaniu ekonomii, co przekreśla przydatność modeli liniowych do skutecznego przewidywania zachowań podmiotów rynkowych.

W podobnym duchu wypowiada się Frank Ackerman. Zauważa on i dokładnie omawia¹⁹ cztery podstawowe założenia wykorzystywane w modelach wolnego rynku (w tym rynków finansowych), zauważając, iż żadne z nich w dzisiejszym czasie nie jest spełnione:

- 1) opieranie się na optimum Pareto (które jest zdaniem autora społecznie niesprawiedliwe);
- 2) automatyczna regulacja rynku ma miejsce tylko w stosunku do dóbr zbywalnych (a wiele dóbr nie jest zbywalnych, np. praca czy przyroda);
- 3) żadne przedsiębiorstwo nie jest wystarczająco duże, by wpłynąć na rynek (co w dzisiejszym czasie nie ma miejsca);
- 4) wszyscy uczestnicy rynku dysponują kompletną informacją (co w dzisiejszym czasie nie ma miejsca).

¹⁷ D. Baker, *The housing bubble and the financial crisis*. „Real-World Economics Review” 2008, 46, s. 73 <http://www.paecon.net/PAEReview/issue46/whole46.pdf> (29.06.2009); tegoż, *Progressive conditions for a bailout*, tamże, 47, s. 243, <http://www.paecon.net/PAEReview/issue47/whole47.pdf> (29.06.2009).

¹⁸ J.P. Bouchaud, *Economics needs a scientific revolution*, tamże, 48, s. 291, <http://www.paecon.net/PAEReview/issue48/whole48.pdf> (29.06.2009).

¹⁹ F. Ackerman, *The Economics of Collapsing Markets*, tamże, s. 279.

W związku z faktycznym nieistnieniem wolnego rynku autor proponuje kilka zmian instytucjonalnych i zwiększenie zakresu regulacji²⁰.

Wśród artykułów ekonomistów heterodoksyjnych można również spotkać prace szczegółowo omawiające pewne konkretne aspekty działania rynków finansowych, zwykle po to, by zilustrować ich widoczne niedociągnięcia bądź luki wykorzystywane przez nieuczciwych uczestników rynku. Wydaje się, że taką funkcję przyjął Donald MacKenzie, który w dwóch artykułach²¹, zamieszczonych w oddzielnych numerach „Review of Real Economy”, rzuca światło na olbrzymią rolę wskaźnika LIBOR oraz na sposób jego ustalania, w którym wciąż największą rolę odgrywa niewielka grupka osób. W innym artykule autor ten wyjątkowo dokładnie prezentuje działanie CDO (*colaterallised debt obligations*) i ich rolę w trwającym obecnie kryzysie finansowym. MacKenzie podejmuje również krytykę stosowanych obecnie procedur księgowych. W swoich artykułach nie wychodzi jednak poza wąską krytykę niektórych rozwiązań stosowanych na współczesnych rynkach finansowych.

Podsumowanie

Przegląd recenzowanych periodyków ekonomicznych, przyjmujących artykuły spoza głównego nurtu ekonomii, dowodzi, że trwający kryzys finansowy nie znajduje się w centrum debaty akademickiej wśród ekonomistów heterodoksyjnych, prowadzonej na łamach recenzowanych czasopism naukowych. Przegląd dostępnych artykułów autorów heterodoksyjnych wykazał zarówno punkty zbieżne, jak i daleko idące rozbieżności w poglądach tych ekonomistów na obecny kryzys. Jak można było przypuszczać, najdalej idącą krytykę ekonomii neoliberalnej podjęli ekonomiści radykalni. Jednocześnie jednak okazali się oni najmniej płodni, jeśli chodzi o przedstawienie sposobów rozwiązania istniejących problemów. Znacznie mniej kontrowersyjne poglądy można było zauważyć wśród ekonomistów z tradycji postkeynesowskiej, jednakże również ich recepty nie mają większych szans na realizację w najbliższej przyszłości. Wydaje się, iż największe szanse na urzeczywistnienie mają rozwiązania pochodzące z kręgów instytucjonalistów. Osobną kwestią pozostaje ocena skuteczności proponowanych przez nich działań. Na zakończenie warto zauważyć, iż przedstawiona oce-

²⁰ Tamże.

²¹ D. MacKenzie, *End-of-the-world trade*, tamże, 46, s. 102, <http://www.paecon.net/PAERreview/issue46/whole46.pdf> (29.06.2009); tegoż, *What's in a number? The importance of LIBOR*, tamże, 47, s. 237, <http://www.paecon.net/PAERreview/issue47/whole47.pdf> (29.06.2009).

na dyskusji ekonomistów heterodoksyjnych została dokonana na podstawie artykułów dostępnych bez dodatkowych opłat i subskrypcji. Trudno wyrokować, czy tak dobrana próba jest wystarczająco reprezentatywna dla toczącej się dyskusji akademickiej. Bez odpowiedzi pozostaje również pytanie, czy podobny przegląd wzbogacony o teksty publikowane w nierecenzowanej prasie i wydawnictwach internetowych ujawniłby zasadniczo nowe kierunki interpretacji trwającego kryzysu finansowego. W kwestii tej z pewnością istnieje pole do dalszych badań.

Streszczenie

W artykule postawiono pytanie o kształt dyskusji współczesnych ekonomistów heterodoksyjnych na temat trwającego kryzysu finansowego, prowadzonej na forum periodyków akademickich. Dokonany został przegląd periodyków oraz dostępnych artykułów. Zaprezentowano główne tezy autorów z głównych szkół ekonomii heterodoksyjnej. Artykuł uzupełniono o definicję pojęcia ekonomii heterodoksyjnej.

Summary

FINANCIAL CRISIS IN CONTEMPORARY WRITINGS OF HETERODOX ECONOMISTS

Article raises questions about the shape of contemporary heterodox economists' discussion about the ongoing financial crisis which takes place on peer reviewed academic periodicals. The screening of periodicals and available articles has been done. Main theses of the authors of the main schools of heterodox economics has been presented. Article is enhanced with an analysis of the definition of heterodox economy.